

Kálvin János noyoni fogsága

Egy hibás életrajzi adat nyomában

A „Kálvin-émlékévek” során hazánkban megrendezésre kerülő nagyszabású konferencia- és programsorozatokkal nemcsak Kálvin János születésére és életművére, hanem a nagy reformátor első magyar nyelvű életrajzára is méltán emlékezhetünk. Közel másfél évszázada annak, hogy 1864-ben kiadásra került Révész Imre híres összefoglaló életrajzi és történeti munkája *Kálvin élete és a kálvinizmus* címmel.¹ Révész Imre könyvének harmadik, 1909-es kiadásának előszavában egy Kálvin életére és megtérésére vonatkozó teológiatörténeti érdekességgel találkozhatunk. Az életrajzi „kiegészítés” előtt azonban bemutatom a harmadik kiadás előszavát és annak hátterét.

A *Sárospataki Református Lapok* 1909. január 3-án megjelent első száma hírt adott a *Kálvin élete és a kálvinizmus* megjelenés előtt álló harmadik kiadásáról,² azt írva, hogy a „Tiszántúlon komoly munkába vették Révész Imre [...] hírneves művének újabb kiadását, mivel azt [...] egyben-másban túl is szárnyalták az újabb kutatások.”³ Debrecenben az 1909-es kiadás szerkesztésére nem is találhattak volna méltóbb és felkészültebb teológust Balogh Ferencnél, aki Révész Imre tanítványaként⁴ már 1864-ben meleg szavakkal üdvözölte az első magyarországi Kálvin-életrajz megjelenését. Balogh londoni tanulmányai alatt, ösztöndíjas diákként ismerkedett meg Révész Kálvin-életrajzával (vö. Ferenczy 18), amelyet Kain Albert⁵ ajándékba

¹ Révész könyvét Farkas József egy folytatásos cikkben ismerteti (Farkas 1864). A könyv megjelenéséről a *Debreceni Protestáns Lap* is tudósít (Sz. n. 1909, 24. sz. 382). Jóllehet, Révész életrajzi munkáját megelőzően, 1863-ban jelent meg König Tivadar háromkötetes *Kálvin* című könyve, azonban ezt a művet sokkal inkább történeti regénynek, mintsem életrajznak tekinthetjük (König 1863).

² Révész Imre könyvének harmadik kiadásáról részletesen tudósít a *Sárospataki Református Lapok* 1909. július 11-i száma: Irodalom. *Sárospataki Református Lapok*, 1909. 28. sz. 312.

³ Irodalom. *Sárospataki Református Lapok*, 1909. 1. sz. 7.

⁴ Révész Imre és Balogh Ferenc kapcsolatához lásd: Kovács 2004.

⁵ Kain Albert debreceni főorvos. Balogh Ferenc szüleinek halála után nevelőként kerül a Kain családhoz, ahol már korán „megszeretik az eszes és jó szellemű férfit” (vö. Ötvös 1997, 114–115).

küldött el neki Debrecenből.⁶ Balogh már három napja Révész könyvét olvasta, amikor 1864. augusztus 12-én, Londoni Naplójában élményeiről így írt: „Ma megéreztem be nagy vigatosság lelki ébredések közt a Révész által írt Kálvin élete. Első hatása rám, hogy erős vágy támada bennem [...] Edinburgot, a világ protestantizmus északi sarkpontját meglátogatni. – Örvendek, hogy nekünk is van már egy Kálvin életünk, s éppen egy második Kálvin által írva meg. [...] Különösen felkeltette érzelmeimet a Kálvin elveinek kifejtése s a Lutheranizmus és Catholicizmussal való egybevetése. Ez koronája ez életrajznak. Kálvin [...] visszahívásánál és élete végnapjai olvasásánál könnyeznem kellett. Sok fáradsággal íratott mű [...] de meg lesz gyümölcse [...] mi nálunk.”⁷ Balogh londoni tanulmányainak végeztével, 1865 márciusában érkezett meg Edinburghba, ahová személyes kötődéséből adódóan magával vitte Révész Kálvin-életrajzát is (vö. Balogh 1909a, 352), amelynek a skót népre vonatkozó szakaszát (i. m. 336) a Skót Szabad Egyház éves zsinata 1865. május 25-én – Balogh felolvasását követően – „lelkесedve fogadta.” (Ötvös 1997, 103–104; Kovács 2004, 183)

Balogh, aki a harmadik kiadás sajtó alá rendezése során minden bizonynyal olvasta a *Sárospataki Református Lapok* említett, január 3-i könyvszemlétjét, az 1909. január 25-én kelt előszavában hosszasan méltatja az első magyar nyelvű Kálvin-életrajz időszerűségét (vö. Ötvös 1997, 124).⁸ Az új kiadáshoz fűzött rövid tanulmányában részletesen bemutatja, hogy – Révész könyvének első és második kiadása óta (1864)⁹ – milyen meghatározó életrajzok és tudományos munkák születtek a nemzetközi Kálvin-kutatásban, majd – egy meg nem nevezett forrás alapján – kijelenti, hogy „*az elfolyt négy évtized alatt létrejött újabb kutatások*

⁶ Balogh e szavakkal emlékezik meg Kain Albert ajándékáról a Londoni Naplójában: „Este kaptam meg Kain A. úrtól (postán jött) emlékül Révészról »Kálvin élete« című művet, az este egy részét elkezdtem olvasni, első magyar könyv, mit olvasni kezdek külföldi létem alatt. Szép a megemlékezés rám azon [...] családapától, kihez engem nem szűnő szeretet és tisztelet csatol.” (Balogh: Londoni Napló, 23)

⁷ Balogh: Londoni Napló, 27.

⁸ Nem sokkal Balogh előszavát követően, a *Debreceni Protestáns Lap* is csatlakozik Révész méltatásához: „Révész Kálvin élete, mely a mostani kiadványok közül is messze kimagaslik, a minthogy kimagaslott maga a szerzője is a nagy ref. tudós, történetíró és lelkész Révész Imre is, a kinek emlékezete Kálvin jubileumi évében egészen felújult.” (Könyvismertetés. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 28. sz. 445.)

⁹ Az első kiadás már előjegyzéskor elfogyott, ezért még ugyanabban az évben újból kiadták. Révész Imre e szavakkal számolt be erről John Duncannak, a Skót Szabad Egyház nyilvános rendes tanárának 1864. augusztus 30-án: „Hogy egyházunk ennek a halhatatlan reformátornak az emléke iránt milyen kegyeletes érzéssel viseltetik, megítélheted abból is, hogy munkám – bár 1500 példányban nyomták – mindjárt a második kiadást érte meg, ami nálunk nem mindennapi szerencse.” Révész teljes levelét közli Ötvös 1997, 207–208.

lényegében nem változtatták meg a Révész által vázolt életrajzot, csak némely egyes részletet derítették ki, p. o., hogy Kálvin 1534-ben Noyonban megfordulásakor templomi zajos tüntetés miatt 8 napig a káptalan börtönébe jutott.” (Balogh 1909b, 1)¹⁰ Ez az új életrajzi kiegészítés minden bizonnyal nagy jelentőséggel bír, hiszen Balogh Ferenc „Kálvin a történelemben” címmel, a reformátor születésének négyszázadik évfordulóján, a Debreceni Nagytemplomban – 1909. október 30-án – tartott emlékbeszédében ugyancsak említést tesz Kálvin noyoni fogvatartásáról: „a tüzes ifjú Kálvin részt vett egy templomi zajos tüntetésben, elfogták s a káptalan börtönébe zárták (1534. május 26.)” (Balogh 1909c, 7).¹¹

Tanulmányomban a következő kérdéseket vizsgálom: 1. Vajon összefüggésbe hozható-e Kálvin megtérésével feltételezett részvétele az 1534-es noyoni „zajos tüntetésben”? 2. Vajon hiteles-e a Balogh által közölt érdekes életrajzi adalék? 3. Milyen tanulmány(ok) alapján egészítette ki Balogh Révész Kálvin-életrajzát, s vajon használt-e eredeti forrásokat szerkesztői munkája során?

Kálvin *Institutióját*, kommentárirodalmát és különböző értekezéseit olvasva megfigyelhető, hogy a reformátor ritkán tesz műveiben személyes vonatkozású utalásokat (vö. McGrath 1990, 14–15; Bolyki 1993, 7–13; Bruce 2009, 1–17). Jóllehet, Kálvin saját megtéréséről két fontosabb művében is szót ejt – *Válasz Sadolet bíborosnak* (1539) (Kálvin 1909a, 56–60), illetve *Előszó a Zsoltárok könyvéhez* (1557) (Kálvin 1909b, 310–312 és 320–322) – azonban e rövid önéletrajzi vallomások egyike sem őrzi megtérésének pontos időpontját (vö. Kerr – Mulder 1983, 24–28). Ennek következtében a korai kutatók Kálvin megtérésének dátumát a reformátor azon noyoni útjához kötötték,¹² amelynek során az ifjú Kálvin 1534. május 4-én azzal az elhatározással kereste fel egykori szülővárosát, hogy az édesapja által kieszközölt egyházi jövedelmeiről végleg lemondjon (Bouwisma 1988, 15; Wallace 1988, 2). „Midőn érezte, hogy a végleges ellentét az ő elméjében és szívében kifejlődött már, nem késett a római egyházzal való külső kötelekeket is önként elszakasztani” – írja Révész Imre Kálvin 1534-es noyoni látogatásának bemutatásakor (Révész 1864, 21).

¹⁰ A *Protestáns Szemle* némileg hibásan idézi Balogh előszavának ugyanezen sorait Révész könyve harmadik kiadásának bemutatásakor. (Irodalmi szemle. *Protestáns Szemle*, 1909, 396.)

¹¹ Balogh nagytemplomi ünnepi beszédéről a *Debreceni Protestáns Lap* 1909. november 6-án így emlékezik meg: „A templomban Balogh Ferenc érdemes tanártársunknak, a kollégiumi tanárkarok Nesztorának kettős emlékbeszéde volt a központ.” (Kálvinünnep. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 45. sz. 715.)

¹² Kálvin János megtérésének pontos bemutatása és datálása az életrajzi könyvek túlnyomó részében igen részletesen olvasható (Walker 1906, 71–127; Cadier 1994, 29–37; McGrath 1990, 15–16).

A Kálvin megtéréséről szóló életrajzi töredékeket vizsgálva jól látható, hogy azokban a reformátor hitéleti fordulata – Luthernek az erfurti erdőben átélt megtéréssel ellentétben (Herndon 1928, 23) – nem kötődött látványos külsőségekhez. „Ebből a tényből sokan [Kálvin vádlói közül] arra következtettek, hogy megtérése nem is lehetett igazi” – fogalmazott Huszár Pál (Huszár 2009, 34).

A Kálvin hitéleti fordulataival kapcsolatos kutatásokban jelentős változást eredményeztek a születésének négyszázadik évfordulója alkalmából kiadott új életrajzok, amelyek igen részletesen mutatták be Kálvin 1534-es noyoni fogságát annak érdekében, hogy a reformátor noyoni zajos tüntetését az ő megtéréseinek biztos jeleként ábrázolhassák.

Ezen életrajzok szerint Kálvin, megtéréseinek következményeként már 1534-ben a noyoni templomban az egyház megújítására törekedett (vö. Hegyaljai 1943, 16-17), azonban „honfitársai [...] nem akartak hallgatni szavára, annyira a pápista egyház igájában voltak, hogy tudni sem akartak a megtisztított tanokról” (Budai 1896, 11). A reformátort templombéli zajos tüntetése miatt 1534. május 26-án a káptalan tömlöcébe vetették. Abel Lefranc *La jeunesse de Calvin* című munkájában idézi a noyoni kápolna regiszterének 1534. május 29-én kelt bejegyzését,¹³ mely a következőket tartalmazza: „*M. Jean Cauvin-t a Corbauti kapu börtönébe vetették, mert a Szentháromság estjén felzúdulást keltett a templomban*” (Lefranc 1888a, 201). Jóllehet, a fennmaradt feljegyzések nem közölnek részletesebb információkat sem Kálvin fellépésére, sem pedig az azt követő templomi zajos tüntetésre vonatkozóan, annyi azonban bizonyos, hogy a reformátor első noyoni fogvatartása csupán nyolc napig tartott, amelyet – egy későbbi bejegyzés szerint – június 5-én egy újabb elzárás követett. Annak ellenére, hogy a kápolna regiszterének június 5-ei bejegyzései hiányosak, Pruzsinszky Pál szerint Kálvin második elzárása nem lehetett hosszabb néhány napnál, hiszen a reformátor „kézzelfogható vád hiányában hamarjában szabadult” (Pruzsinszky 1909a, 80).

Pruzsinszky Pál így írt 1909-ben a Kálvin János életét bemutató munkájának első kötetében, Noyon történelmi épületeivel kapcsolatban: „Noyon a szerencsésebb nyugatnak azon városai közé tartozik, melyek a rég elmúlt századoknak emlékeit megőrizhették” (Pruzsinszky 1909b, 4–5). Megerősíti Pruzsinszky állítását Emil Doumergue, Kálvin legkitűnőbb francia életrajzírója is (vö. George 1990, 73–74), aki Kálvin ifjú éveit kutatva Noyonban járt, s nemcsak a reformátor szülőházát, hanem egykori fogdáját

¹³ A kápolna bejegyzése angol nyelven így olvasható: „M. Jean Calvin is put in prison at the Porte Corbaut for creating a tumult (uproar) in Church on the eve of Trinity Sunday.” (Walker 1906, 115) Érdemes megjegyeznünk, hogy a bejegyzés a modernebb életrajzokban is megjelenik (vö. Parker 1982, 37; McGrath 1990, 73–74).

is épségben találta. Doumergue Kálvin-életrajzában igen részletesen tér ki a Corbauti kapu börtönének leírására is, amelyet később Williston Walker a *John Calvin. The Organiser of Reformed Protestantism* című könyvében így összegez: „a Corbauti kapu néven ismert börtön, ahol Kálvint is fogva tartották [...] egy erős rácsozatú épület, a földszinti részen egy tárgyalóteremmel. A fogdák az alagsori és emeleti részekben kaptak helyet. Amíg a felszín alattiak a súlyos, addig az emeleti, világosabb börtönhelyiségek a kevésbé súlyos bűnök elkövetőinek voltak fenntartva” (Walker 1906, 115).

Habár a reformátor szülővárosa az első világháború során, 1918 márciusában súlyos károkat szenvedett (vö. Pannier 1929, 9–11), Kálvin hajdani börtöne Doumergue látogatása óta szinte semmit sem változott. A Noyon óvárosában, a Notre Dame katedrális szomszédságában található épület az első világháborút követően nyerte el ma is látható arculatát, s a kisebb átalakítások ellenére is hűen őrzi a középkor hangulatát.

Akik már-már látni vélik maguk előtt a sötét noyoni fogdában raboskodó Kálvint, azok csupán egy Kálvinra vonatkozó izgalmas „*legendával*” (Hunt 1933, 44) gazdagodtak, hiszen nem sokkal Balogh előszavát követően több Kálvin-kutató is megcáfolta a reformátor 1534-es noyoni fogságáról szóló elbeszéléseket.

Williston Walker már 1906-ban hírt ad Kálvin feltételezett noyoni fogvatartásáról, azonban – kételkedve a történet hitelességében – kijelenti, hogy Kálvin egyéniségével és természetével a „zajos tüntetés” nem egyeztethető össze (vö. Walker 1906, 115), hiszen a reformátor nem sokkal halála előtt így vallott önmagáról: „mindenkor tartózkodó és félénk voltam” (Balogh 1909a, 285).¹⁴

Hugh Y. Reyburn 1914-ben, a *John Calvin. His Life, Letters, and Work* címmel megjelent életrajzában bár nem tér ki a történet hitelességére (vö. Reyburn 1914, 28), ám két későbbi szerző, Carew Hunt 1933-as (vö. Hunt 1933, 43), illetve James Mackinnon 1936-os életrajzi tanulmánya (vö. Mackinnon 1936, 49) is határozottan cáfolja a Kálvin fogságáról szóló állításokat.

A felsoroltak közül Carew Hunt munkájáról szólunk részletesebben, ugyanis az újabb kutatások nyomán Hunt felismerte, hogy Abel Lefranc már vélhetően 1888-ban félreértelmezte a noyoni kápolna regiszterének ide vonatkozó bejegyzését. Amint már említettem, Lefranc ezt így közölte: „M. Jean Cauvin-t a Corbauti kapu börtönébe vetették, mert a Szentháromság estjén felzúdulást keltett a templomban” (Lefranc 1888a, 201). Ezzel szemben Hunt könyvében azt olvashatjuk, hogy „*un Jean Cauvin dit Mudi-t a Corbauti kapu börtönébe vetették, mert a Szentháromság estjén felzúdulást*

¹⁴ Kálvin szelíd jelleméhez lásd: Pruzsinszky 1909b, 16–17; uő. 1909c, 225–236.

keltett a templomban” (Hunt 1933, 43). A két bejegyzést összehasonlítva jól látható, hogy Hunt Kálvin-életrajza pontosabban közli az „elkövető” nevét. Bizonyos *Jean Cauvin dit Mudi* az illető, akiről a kápolna egyik későbbi bejegyzése újra említést tesz. A noyoni kápolna regiszterében 1552-ből ez olvasható: „*Jean Cauvin dit Mudi megszegte a törvényt, mert otthonában méltatlanul bánt feleségével*” (Parker 1982, 37). E számkra nagyon értékes bejegyzés nyomán immár határozottan kijelenthető, hogy az 1534-ben a noyoni börtönben raboskodó Jean Cauvin dit Mudi nem lehet azonos a nagy reformátorral, Jean Cauvin-nal, hiszen Jean Cauvin 1552-ben éppen az Apostolok Cselekedeteiről és a János evangéliumáról tartott prédikációkat a Szent Péter székesegyházban, Genfben (vö. Parker 1992, 150-151).

Hunt munkája nyomán kimutatható továbbá az is, hogy minden bizonnyal a kápolna 1534-es regiszterének helytelen értelmezése okozta a félreértéseket. Annak ellenére, hogy Lefranc Noyon városáról 1888-ban helytörténeti munkát adott ki (Lefranc 1888b),¹⁵ mégis figyelmen kívül hagyta Kálvin-életrajzában, hogy Noyonban a XVI. század kezdetén több Cauvin család is élt, így az 1534-es zajos tüntetés okozója, Jean Cauvin dit Mudi nevét csupán a „dit Mudi” különböztette meg a későbbi nagy reformátor Jean Cauvin nevével.

Hazánkban Révész Imre (3. kiadás) és Pruzsinszky Pál Kálvin-életrajzait követően a reformátor állítólagos noyoni fogvatartásának legendáját először ifj. Révész Imre cáfolta meg. A különböző Kálvin-legendákról szóló cikkében Révész sem Balogh előszavának, sem pedig Pruzsinszky Pál Kálvin-életrajzának ide vonatkozó hibás közléseiről nem tesz említést (vö. ifj. Révész 1914, 43–45).¹⁶

A Kálvin születésének négyszázadik évfordulóját követően kiadott angol nyelvű Kálvin-életrajzok vonatkozó jegyzeteinek vizsgálata nyomán kimutatható, hogy Kálvin korabeli (angliai) kutatóinak jelentékeny része – a reformátor noyoni fogságának bemutatásakor – vélhetően nem használta Abel Lefranc eredeti munkáját. Jóllehet, a megnevezett életrajzok a történet ismertetésekor határozottan Lefranc könyvére utalnak, ám az általuk megjelölt oldalszámok annak ellenére sem egyeznek, hogy mindnyájan a könyv első, 1888-as kiadására hivatkoznak. Amíg az első kiadás valójában a 45–46. oldalon közli Kálvin fogvatartásának történetét, addig Walker (vö. Walker 1906, 113), Reyburn (vö. Reyburn 1914, 27) és Hunt (vö. Hunt 1933, 43)

¹⁵ Nem sokkal Lefranc halálát követően utcát neveztek el róla Noyonban, nem messze a mai rue de Calvin-tól, hiszen Lefranc anyai ágon (Kálvin anyja: Johanna Lefranc) a nagy reformátor rokona volt.

¹⁶ Ifj. Révész cikke 1997-ben ismét megjelent (ifj. Révész 1997).

Kálvin-életrajza az adatok forrásaként egyaránt a könyv 21. oldalát jelöli meg. Lefranc könyvének 21. oldalán valóban megtalálható Kálvin fogságának említése, azonban az író csak könyvének 45. és 46. oldalán közli részletesen a történetet, s azt munkájának 201. oldalán egészíti ki a kápolna regiszterének igazoló adataival. Reyburn és Hunt életrajzi tanulmányának előszava és irodalomjegyzéke (Reyburn 1914, 21; Hunt 1933, Előszó 7) alapján megállapítható: az említett életrajzok azért közlik tévesen az adatokat, mert mindketten fenntartások nélkül – megbízhatónak vélt „közvetítő forrásként” – követték Walker könyvét, melynek idevágó hivatkozásai azonban pontatlanok.¹⁷ Érdeemes megjegyezni, hogy nem sokkal Hunt életrajzát követően, James Mackinnon 1936-ban felismerte a sorozatosan előforduló téves közléseket, és a 45. oldal megadásával immár helyesen jelölte meg a történet forrását (vö. Mackinnon 1936, 49).

Így Reyburn és Hunt könyve alapján joggal feltehetjük azt a kérdést, hogy vajon a magyar nyelvű életrajzokban is felfedezhető-e valamilyen közvetítő forrás szerepe a történet bemutatása kapcsán? Igen kézenfekvőnek tűnik, hogy Emil Doumergue *La jeunesse de Calvin* című, 1899-ben kiadott munkáját tekintsük közvetítő forrásnak, hiszen Doumergue híres munkáját a Kálvin-kutatók nagy többsége szívesen használta itthon és külföldön egyaránt (vö. Walker 1906, Előszó 15). Mindezek alapján lehetséges, hogy Kálvin magyarországi kutatói nem az eredeti források, hanem sokkal inkább Emil Doumergue 1899-es munkája alapján ismerték meg a reformátor fogságának történetét? Kérdésünkre Pruzsinszky Kálvin-életrajzának olvasása során hamarjában választ kapunk, hiszen Pruzsinszky a reformátor fogságáról szóló történetet a következő megjegyzéssel vezeti be: „[Kálvin fogságáról] Lefranc Abel közlései nyomán Doumergue is megemlékezik, s idézi Lefranc adatát” (Pruzsinszky 1909a, 80).

Vajon egy közvetítő forrás – Doumergue könyve – alapján egészíti ki Balogh Ferenc Révész Imre Kálvin-életrajzát, vagy sikerült esetleg hozzájutnia Lefranc munkájának első kiadásához? Kérdésünkre – csupán Balognak a Révész könyve harmadik kiadásához írt előszava alapján – nehéz volna határozott választ adni, hiszen Balogh az előszóban mind Lefranc, mind pedig Doumergue könyvéről említést tesz (Balogh 1909b, 2). A Balogh által használt források felkutatásakor érdemes Pruzsinszky Kálvin-életrajzának hátterét is megismernünk, hiszen az Révész könyvének harmadik kiadásával egy időben jelent meg.¹⁸

¹⁷ Walker a történet megnevezése során Lefranc könyvének említett oldalaira hivatkozik, azonban Reyburn és Hunt a (hibás!) 21. oldal megjelölését veszi át Walkertől.

¹⁸ Irodalom. *Sárospataki Református Lapok*, 1909. 1. sz. 7.

A *Sárospataki Református Lapok* 1909-ben Pruzsinszky Kálvin-életrajza kapcsán a következőképpen méltatja a szerző alaposágát: „A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nagy Kálvin-monographiát írat dr. Pruzsinszky Pál budapesti theol. tanárral, aki helyszíni kutatások céljából a múlt nyáron Noyonban, Párizsban, Strassburgban és Genfben is járt.”¹⁹ A cikk tudósítása alapján biztosan kijelenthetjük, hogy Pruzsinszky franciaországi útja során Noyon városába is ellátogatott, azonban jegyzeteiből az tűnik ki, hogy noyoni tartózkodása alatt a Corbauti börtönt nem, csupán a reformátor egykori szülőházát kereste fel,²⁰ aminek következtében a noyoni kápolna regiszterének adatait nem a saját helyszíni kutatásai, hanem Doumergue könyve nyomán közli (vö. Pruzsinszky 1909a, 80).

Balogh Ferenc és Pruzsinszky Pál munkásságát együttesen vizsgálva azt láthatjuk, hogy mindketten tagjai voltak az 1889-ben megalakult Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak (vö. Balogh 1889a; Ötvös 1997, 6; Zoványi 1940, 24–25 és 368),²¹ ezért kézenfekvő volna, hogy Balogh előszavának megírása előtt többször is konzultáljon a franciaországi útjáról visszatérő Pruzsinszkyval. A Budapesti Teológiai Akadémia tanára, aki ismerte Révész könyvét (vö. Pruzsinszky 1909a, Előszó 7), felhívta a könyv harmadik kiadását szerkesztő Balogh Ferenc figyelmét a Doumergue könyvében olvasott érdekességre (Kálvin noyoni fogságára), amelyet Balogh, Révész munkájának érintése nélkül – igen helyesen – a könyv előszavában tett közzé. Mindezek alapján lezárhatnánk dolgozatunkat azzal a következtetéssel, hogy Balogh Pruzsinszkyhoz hasonlóan közvetítő forrásból értesült Kálvin noyoni fogságáról, azonban Ötvös László *Balogh Ferenc életműve* című könyve vizsgálódásaink folytatására ösztönöz.

Ötvös könyvében, Balogh Ferenc nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzékét böngészve, felfigyelhetünk egy 424-es sorszámmal megjelölt cikkre (vö. Ötvös 1997, 50), amelyet Balogh több mint tíz esztendővel a Révész könyvéhez írt bevezetőjét (1909) megelőzően publikált. Bokor József, a Pallas Nagy Lexikona szerkesztője 1892. július 15-én írott levelében felkéri Balogh Ferencet, hogy a neves magyarországi lexikon részére készítse egy-egy tanulmányt Kálvin János és Révész Imre

¹⁹ Uo.

²⁰ Pruzsinszky életrajzi munkáját olvasva jól látható, hogy amíg Kálvin szülőházának leírásakor a saját élményeire, addig a reformátor fogságának bemutatásakor már Doumergue megnevezett munkájára támaszkodik (vö. Pruzsinszky 1909a, 5–6 és 80).

²¹ Balognak a Magyar Protestáns Irodalmi Társasággal való levelezéséhez lásd Balogh Ferenc leveleit. Megtalálható Balogh Ferenc hagyatékában a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában R1529/25ff-es jelzettel.

életéről és munkásságáról.²² Balogh 1895-ben küldi el a Kálvin Jánosról szóló cikkét a lexikon szerkesztőségének, amely a sorozat tizedik kötetében még abban az évben meg is jelenik. Balogh már 1895-ös lexikon-szócikkében közli, hogy „több ifjuval ő [Kálvin] indította a székestemplomban 1534. május 26-án [...] a zajos tüntetést, mire azonnal elfogatott és 8 napig elzárattott” (Balogh 1895, 74). Baloghnak a Pallasban megjelent értekezése bizonyítja: érdemes volt tovább folytatni kutatásainkat, hiszen a cikk alapján kimutatható, hogy egyháztörténészünk 1895-ben nem használhatta közvetítő forrásként Emil Doumergue *La jeunesse de Calvin* című munkáját, mert a könyv csak 1899-ben jelent meg.²³

Ötvös László könyvében többször is hangsúlyozza, hogy Balogh Ferenc hagyatéka számos intézet és könyvtár állományát gazdagítja. Napjainkban a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltárban található a professzor egykori, rövidebb terjedelmű iratgyűjteményei. Balogh Ferencnek a levéltárban őrzött hagyatékát két dobozba rendezték: az első kéziratosokat, a második különféle leveleket és nyomtatványokat tartalmaz (Kormos 1984, 393). A II/27-es jelzetű dobozban több, Kálvinra vonatkozó értékes iratgyűjtemény található, a következő címekkel: 1. Kálvin levelei után, 2. Kálvin mozzanatai, 3. Kálvin ifjúsága, 4. Jegyzetek Kálvin életéhez.²⁴

A harmadik iratcsoport címe igen érdekesnek bizonyul: „Kálvin ifjúsága. La jeunesse de Calvin. Par Abel Lefranc.” Balogh 24 oldalas feljegyzése Abel Lefranc

²² Bokor József 1892. július 15-i levelében így ír Baloghnak: „Arra gondoltam, hogy már most egyes cikkek megírására kérem föl legjobb prot. erőinket. Számítok rád, hogy a tetszésed szerint választható cikket, péld. »Kálvin János«, vagy »Révész Imre« vagy bármely mászt ígéretedhez képest te is meg fogod írni.” Bokor József levele. Balogh Ferenc hagyatéka, Debreceni Református Kollégium Könyvtára, R1516/21/i. Megerősíti a Bokor levelében olvasottakat a *Sárospataki Lapok* is, amikor 1892-ben a Pallas Nagy Lexikona megindulásáról tudósít (Jelentés a Pallas Nagy Lexikona megindulásáról. *Sárospataki Lapok*, 1892. 49. sz. 1087). A Balogh által elkészítendő szemelvényekről egészen 1892. szeptemberéig folyik az egyeztetés, amikor Bokor 1892. szeptember 9-én ezt írja Baloghnak: „Azért küldök neked két példány címszótárt, hogy jegyezd meg azokat a címszavakat, amelyeket meg akarsz csinálni.” Bokor József levele. Balogh Ferenc hagyatéka, Debreceni Református Kollégium Könyvtára, R1516/21/m.

²³ A lexikon-szócikk irodalomjegyzékét megvizsgálva felfigyelhetünk rá, hogy Balogh Abel Lefranc könyvének első, 1888-as kiadásáról is említést tesz (Balogh 1895, 75). Kérdés azonban, hogy Balogh valóban használta-e Lefranc említett munkáját, illetve miként kerülhetett kapcsolatba a könyv első kiadásával? A Debreceni Református Kollégium Könyvtárában megtalálható Abel Lefranc *La jeunesse de Calvin* című könyvének első, 1888-as kiadása D899-es jelzettel. A Nagykönyvtár D-s leltárkönyvének 899-es sorszámmal ellátott példánya a lapszéli jegyzetek szerint valamikor 1888 és 1903 között kerülhetett bejegyzésre. A katalógusnak ez az oldala a Lefranc munkáját követő D900-as jelzetű könyvvel, 1903-as dátummal zárul. Ezek alapján nem dönthető el, hogy Balogh 1895-ben használhatta-e a Nagykönyvtárban található példányt.

²⁴ Balogh Ferenc Kálvinnal kapcsolatos jegyzetei (négy csomagban) megtalálhatók Balogh Ferenc hagyatékában a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, a II/27-es jelzetű első dobozban.

La jeunesse de Calvin című munkájához fűzött, 1895. február 9-i kezdő dátummal ellátott jegyzeteit tartalmazza. A feljegyzés időpontjából arra következtethetünk, hogy minden bizonnyal a Pallas Nagy Lexikonnak írt tanulmányának elkészítése során használta e feljegyzéseket. Jóllehet Balogh nem a könyv oldalszámaihoz rendeli a jegyzeteit, mégis az iratgyűjtemény hatodik oldalán, kék színű ceruzával aláhúzva és egy nagy „F” (fontos?) betűvel kiemelve található meg Kálvin 1534-es noyoni fogságának leírását.²⁵ Érdeemes a dokumentum záró dátumára is figyelmet szentelni, hiszen a jegyzetek végén a következő időpontok láthatóak: „1895. április 3., újra olvasva 1895. április 20. és újra 1895. nov. 2.”²⁶

Balogh feljegyzése alapján kimutatható, hogy egyháztörténészünk Pruzsinszkyval ellentétben nem egy közvetítő, hanem egy eredeti kötet alapján, Debrecenben ismer- te meg Kálvin fogságának történetét, hiszen lehetősége volt Lefranc könyvének több hónapos tanulmányozására és alapos jegyzetelésére is.

Vajon Balogh egyik franciaországi tanulmányútja során került kapcsolatba Lefranc könyvével? Levelei alapján tudjuk, hogy Debrecenben már diákkorában francia órákat hallgatott és francia nyelvű újságokra fizetett elő.²⁷ Ezért korántsem meglepő, hogy Révész Imre, Balogh tanáraként már 1863-ban „Franciaországba irányítja kedves tanítványa lépteit” – írja Ötvös László (Ötvös 1997, 120). Balogh Ferenc hagyatékának másik része a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár kéziratárában található, amelynek egyik legértékesebb részét Balogh úti naplói és levelei alkotják. Annak ellenére, hogy naplói egyikében sem találhatóunk 1895 februárjából származó, egyházi tanulmányútra vonatkozó utalásokat, mégis feltehető, hogy Balogh kiterjedt franciaországi kapcsolatainak köszönhetően egyik rövidebb külföldi tartózkodása során hozzájuthatott a könyv első kiadásához. Életrajzát ismerve feltételezhető, hogy a Nagy József-féle alapítvány által segített 1888-as

²⁵ Balognak a Lefranc könyve alapján tett, F betűvel megjelölt jegyzetében ez olvasható: „...[Kálvint] a templomban a Szent 3-ság ünnepi estélyén zajos viselkedéséért, mely után azonnal elfogták. Bezáratták máj. 26. 1534-ben a kápolna börtönébe. – 8 nap múlva bocsátották ki. De már 2 nap múlva (jún. 5.) újra fogságba került.” Balogh Ferenc Kálvinnal kapcsolatos jegyzetei (harmadik csomag). Balogh Ferenc hagyatéka. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II/27-es jelzetű első doboz, 6.

²⁶ Balogh Ferenc Kálvinnal kapcsolatos jegyzetei (harmadik csomag). Balogh Ferenc hagyatéka. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II/27-es jelzetű első doboz, 24.

²⁷ Balogh már kollégiumi tanulmánya során franciaórákat hallgat, amelyek ingyenesek a diákok számára. „[...] hallgatom a francia nyelvet is, lehet itt fizetés nélkül” – írja 1854. október 25-én édesanyjához. Balogh Ferenc levele édesanyjához. Balogh Ferenc hagyatéka, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára, Ms 28/10.

franciaországi (vö. Balogh 1891, 46) és angliai²⁸ tanulmányútja során találkozhatott Lefranc frissen megjelent munkájával.²⁹ Amikor a *Debreceni Protestáns Lap* 1888. augusztus 25-én Balogh említett külföldi útjáról ír, akkor egyebek mellett megjegyzi, hogy „Balogh Ferenc hittanár külföldi útjáról augusztus 11-én visszaérkezett; [...] Montauban[...] Bois Károlynak volt vendége, valamennyi tanárral érintkezett, kivált Doumergue, az egyháztörténelem tanárával volt hosszabb értekezése”.³⁰ Az újságcikk beszámolója alapján nem zárható ki, hogy maga Emil Doumergue az, aki 1888-ban felhívta Balogh Ferenc figyelmét Abel Lefranc frissen megjelent munkájára.

Elutazását megelőzően Balogh a *Debreceni Protestáns Lapban* említést tesz róla, hogy tervei szerint Párizsba is ellátogat, ahol – mint írja – „a francia protestáns történelmi társulat alkotását – a teológiai fakultást – kívánja különleg tanulmányozni.” (Balogh 1888) Abel Lefranc 1888-ban már a párizsi Collège de France „régírászati levéltárnoka” volt (Balogh 1889b, 252), így nem zárható ki – bár a *Debreceni Protestáns Lap* nem tesz említést róla – Balogh és Lefranc személyes találkozása sem.

Balogh nem sokkal hazatérése után, 1889 júliusában készítette el a Lefranc könyvét bemutató rövid tanulmányát a *Debreceni Protestáns Lap* számára, amelyben csupán a mű főbb tartalmi egységeit tudta ismertetni, hiszen a cikk elkészítése előtt nem volt lehetősége a könyv alaposabb vizsgálatára, tanulmányozására. „Lefranc fent jelzet [sic!] művéről csak később lehet alkalmunk bővebben szólni” – írja (u. o.). Balogh professzor számára ez a későbbi alkalom az 1890-es évek közepén (1895) érkezik el, amikor Lefranc könyvének a Kálvin fogságáról szóló leírásait hazánkban elsőként közli a Pallas Nagy Lexikona oldalain.³¹

Jóllehet, a Kálvin János életére és megtérésére vonatkozó, Balogh Ferenc által közzétett életrajzi kiegészítést hazánkban ifj. Révész Imre már 1914-ben meg-

²⁸ Balogh Ferenc 1888 júliusában Angliában is járt, hiszen részletes beszámolót írt a Londonban megtartott „egyet. presbyteri nagy gyűlésről” (Balogh 1889c).

²⁹ Lefranc *La jeunesse de Calvin* című munkája Balogh látogatásával egy időben s helyen jelent meg.

³⁰ Balogh Ferenc külföldi útja. *Debreceni Protestáns Lap*, 1888. 34. sz. 290–291.

³¹ Vö. Ötvös 1997, 45–46. Az első tanulmány, amely Magyarországon közli Kálvin 1534-es noyoni fogva tartásának történetét, Balogh 1895-ös munkája volt (Balogh 1895, 74). 1911-ben a Révai testvérek megveszik a Pallas Nagy Lexikona jogait, így a Pallas Nagy Lexikona 1914-ben immár Révai Nagy Lexikona néven, de a Pallasból származó, frissített tartalommal (www.mek.mii.hu, 2009. március 18.) jelenik meg, amelynek a XI. kötetében található a Kálvin János életéről és munkásságáról szóló szövegrész. Jól láthattuk, hogy a Pallas 1895-ben tartalmazta a reformátor 1534-es fogságának történetét, azonban az 1914-ben kiadott Révai Nagy Lexikona már nem közli (vö. Balogh 1914, 172–173).

cáfolta,³² jeles egyháztörténésünk életművének vizsgálata során újra és újra megbizonyosodhatunk munkásságának kitűnőségéről, amelyet – még az ő életében – 1909-ben, Genfben honoris causa címmel ismertek el (vö. Ötvös 1997, 6).

IRODALOM

- BALOGH FERENC: Levél a szerkesztőhöz. *Debreceni Protestáns Lap*, 1888. 13. sz. 1.
- BALOGH FERENC: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1889. 13. sz. 117–118. (Balogh 1889a)
- BALOGH FERENC: Irodalom. *Debreceni Protestáns Lap*, 1889. 27. sz. 252. (Balogh 1889b)
- BALOGH FERENC: Jelentés a Londonban, 1888. évi július 4–12 között tartott egyet. presbyteri nagy gyűlésről. *Sárospataki Lapok*, 1889. 33. sz. 627–628. (Balogh 1889c)
- BALOGH FERENC: Egyházi tanulmányút Francia földön. *Protestáns Szemle*, 1891. 46.
- BALOGH FERENC: Kálvin János. (lexikon-szócikk) In *Pallas Nagy Lexikona*, X. köt., Budapest, 1895, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 73–75.
- BALOGH FERENC: *Londoni Napló*. (kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, Ms 28/2-es jelzet.)
- BALOGH FERENC: *Tájékoztató szó*. In uő. (szerk.): *Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus*, 3. kiad., Debrecen, 1909, Tiszántúli Református Egyházkerület. (Balogh 1909a)
- BALOGH FERENC: *Előszó a harmadik kiadásához*. In *Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus*. 3. kiad., 1909, Tiszántúli Református Egyházkerület. (Balogh 1909b)
- BALOGH FERENC: *Kálvin a történelemben. Emlékbeszéd Kálvin János születése négy százados ünnepélyén*. Debrecen, 1909. (Balogh 1909c)
- BALOGH FERENC: Kálvin János. (lexikon-szócikk) In *Révai Nagy Lexikona*, XI. köt., Budapest, 1914, Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 172–173.
- BOLYKI JÁNOS (szerk.): *Válogatás Kálvin János műveiből*. Budapest, 1993, Kálvin János Kiadó.
- BOUWMA, WILLIAM J.: *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*. Oxford, 1988, Oxford University Press.
- BRUCE, GORDON: *Calvin*. London, 2009, Yale University Press.
- Budai János: *Kálvin János élete*. Budapest, 1896, Hornyánszky Viktor kiadása.
- CADIER, JEAN: *Kálvin. Egy ember Isten igájában*. Budapest, 1994, Kálvin János Kiadó.
- FARKAS JÓZSEF: Könyvismertetés. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1864. 18. sz. 555–558; uő.: uo. 1864. 19. sz. 591–597.
- FERENCZY KÁROLY: *Fénylő nyomokon. Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kézíratos naplója tükrében*. (kézirat, megtalálható Balogh Ferenc hagyatékában a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, Ms 28/14-es jelzettel.)
- HEGYALJAI KISS GÉZA: *Kálvin János*. Budapest, 1943, Virágh Sándor kiadása.
- HERNDON, ROBERT: *Young Luther*. New York, 1928, The Macmillan Company.
- HUNT, R. N. CAREW: *Calvin*. London, 1933, The Centenary Press.
- HUSZÁR PÁL: *Kálvin János élete, teológusi, reformátori és egyházszerzői munkássága*. Budapest, 2009, Kálvin János Kiadó.

³² Amikor 1993-ban Péter Miklós új bevezető tanulmánnyal látja el Kálvin ismét kiadásra kerülő 1536-os magyar nyelvű *Institutioját*, akkor a reformátor fogságának történetét minden fenntartás nélkül közli (vö. Péter 1995, 8).

- IRWIN, C. H.: *Kálvin János. Az ember és munkája*. Budapest, 1927, Londoni Vallásos Traktátus Társulat.
- KÁLVIN JÁNOS: *Válasz Sadolet bíborosnak*. In Ceglédi Sándor (szerk.): *Kálvin János összes művei*. IV. köt., Pápa, 1909, Magyar Kálvin-fordító Társaság. (Kálvin 1909a)
- KÁLVIN JÁNOS: Előszó a Zsoltárok könyvéhez. *Sárospataki Református Lapok*, 1909. 28. sz. 310–312. és 1909. 29. sz. 320–322. (Kálvin 1909b)
- KERR, HUGH THOMSON – MULDER, JOHN (ed.): *Conversions: The Christian Experience*. Grand Rapids, Michigan, 1983, William B. Eerdmans Publishing Company.
- KORMOS LÁSZLÓ (szerk.): *Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium levéltárának ismertetője*. Debrecen, 1984.
- KÖNIG TIVADAR: *Kálvin. Történeti regény*. 1–3. köt. Pest, 1863.
- KOVÁCS ÁBRAHÁM: *Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása*. In Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Debrecen, 2004, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 177–187.
- LEFRANC, ABEL: *La jeunesse de Calvin*. Paris, 1888, Librairie Fischbacher. (Lefranc 1888a)
- LEFRANC, ABEL: *Historie de la Ville de Noyon et des ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*. Paris, 1888. (Lefranc 1888b)
- MACKINNON, JAMES: *Calvin and the Reformation*. London, 1936, Longmans, Green, and Co.
- MCGRATH ALISTER E.: *A Life of John Calvin. A Study in the Shaping of Western Culture*. Oxford, 1990, Blackwell.
- ÖTVÖS LÁSZLÓ: *Balogh Ferenc életműve*. Debrecen, 1997, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
- PANNIER, JACQUES (ed.): *Musée Jean Calvin*. Noyon, [1929]. (A noyoni Kálvin János Múzeum kiadványa)
- PARKER, THOMAS HENRY LOUIS: *Calvin's Preaching*. Edinburgh, 1992, T&T Clark.
- PARKER, THOMAS HENRY LOUIS: *John Calvin*. Collins, 1982, Lion Publishing.
- PÉTER MIKLÓS: *Mérföldkő az emberélet útjának felén*. In Révész Imre – Vasady Béla (szerk.): *Kálvin János Intitutiója*. Budapest, 1995. (az eredeti 1936-os kiadása utányomása)
- PRUZSINSZKY PÁL: *Kálvin János*. I. köt., Pápa, 1909, Magyarországi Református Egyház. (Pruzsinszky 1909a)
- PRUZSINSZKY PÁL: *Kálvin egyénisége leveleinek tükrében*. In Szóts Farkas (szerk.): *Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-ik évfordulója alkalmára*. Budapest, 1909, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 7–83. (Pruzsinszky 1909b)
- PRUZSINSZKY PÁL: Kálvin leveleiről. *Protestáns Szemle*, 1909, 225–236. (Pruzsinszky 1909c)
- REYBURN, HUGH Y.: *John Calvin. His Life, Letters, and Work*. London, 1914, Hodder and Stoughton.
- RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Pest, 1864, Osterlamm Károly.
- IFJ. RÉVÉSZ IMRE: Kálvin-rágalmak. *Protestáns Szemle*, 1914. 43–45.
- IFJ. RÉVÉSZ IMRE: *Kálvin-rágalmak*. In Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Budapest, 1997, Kálvin János Kiadó, 177–193.
- SZ. N.: Könyvajánló. *Debreceni Protestáns Lap*, 1909. 24. sz. 382.
- WALKER, WILLISTON: *John Calvin. The Organiser of Reformed Protestantism*. New York, 1906.
- WALLACE, RONALD S.: *Calvin, Geneva, and the Reformation*. Edinburgh, 1988, Scottish Academic Press.
- ZOVÁNYI JENŐ: *Cikkek a „Theologiai Lexikon” részére a Magyarországi protestantizmus történetéből*. Budapest, 1940.

